

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ

СЛОБОДЯН Олег Олексійович

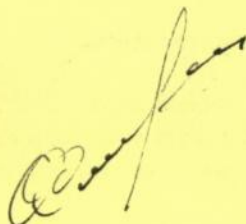
УДК 738.3/477/1

**Пістинський центр гончарства
XIX - першої половини XX століття**
/Історія, типологія, художні особливості, майстри /

Спеціальність 17.69.06 - декоративне і прикладне мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата мистецтвознавства

Львів - 2001

25.13 (230)
445/449

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00761862 (U)

Дисертацією є рукопис
Робота виконана у відділі народного мистецтва
Інституту народознавства Національної Академії Наук України

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства,
професор, завідувач відділу
народного мистецтва Інституту
народознавства НАН України
Станкевич Михайло Євстахійович

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, професор
кафедри історії і теорії мистецтва
Львівської академії мистецтв
Стельмашук Галина Григорівна
кандидат мистецтвознавства,
заступник директора з наукової
роботи національного музею у Львові
Врочинська Ганна Володимирівна.

Провідна установа: Інститут мистецтвознавства,
фольклористики
та етнології ім.М.Т.Рильського НАН України

Захист відбудеться «16» листопада 2001 року о «11» годині на
засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 35.103.01 у Львівській академії
мистецтв за адресою: 79011, Львів, вул. Кубійовича, 38.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівської академії
мистецтв /79011, Львів, вул. Кубійовича, 38/.

Автореферат розісланий «15» жовтня 2001 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат мистецтвознавства *Ігор Голод* І.В.Голод

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Пістинський центр гончарства у кінці XVIII -першій половині ХХ ст. належав до провідних осередків народного мистецтва Європи. В архітектоніці продукованого тут посуду помітні відголоси античних і візантійських джерел, зустрічаються варіанти форм епохи Галицько-Волинського князівства. Найвищий розвиток пістинського гончарного промислу припадає на ХІХ -початок ХХ ст., що в значній мірі спричинилося до формування стилістики гуцульської кераміки та її експорту в сусідні країни. Кераміку, що була наслідуюнням пістинських і косівських зразків, виробляли на фабриках Румунії, Угорщини і Польщі.

Спадщина народної кераміки Пістиня вражає своєю раціональною технологією, широкою типологією виробів, багатством форм і вишуканим оздобленням. Її наукове дослідження вкрай необхідне для виявлення витоків розписної кераміки Кут і Косова, а також для подальшого розвитку сучасного декоративно-прикладного мистецтва.

Нині, коли художня кераміка займає вагоме місце як серед предметів побуту, так і в оздобленні приміщень, вивчення її джерел становить великий інтерес для вчених-мистецтвознавців України та зарубіжжя. Нові дослідження, популяризація кращих надбань визначних осередків гончарства важливі в науковому і практичному планах, що у свою чергу сприятиме формуванню та вихованню молодих спеціалістів художньої кераміки, а тому вважаємо, що тема «Пістинський центр гончарства ХІХ -першої половини ХХ ст.» є актуальною і науково обгрунтованою.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація вирішує одне із завдань теми «Теоретичні та історичні проблеми народної творчості» (шифр 4.16.6.8), одну із проблем теми «Історичні парадигми параметрів українського народного мистецтва: традиція, типологія і локалізація (шифр 3.3.4.12), що виконуються у відділі народного мистецтва Інституту народознавства НАН України, згідно постанови бюро Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України.

Мета дисертаційного дослідження поставлена відповідно до актуальних завдань українського мистецтвознавства, щоб на основі комплексного і всестороннього вивчення центру гончарства в Пістині визначити мистецький феномен пістинського гончарного промислу та його значення в контексті мистецтва етнографічних територій Гуцульщини і Покуття, історико-культурного регіону Карпат.

Для досягнення цього визначені конкретні завдання:

- висвітлити історико-генетичний шлях розвитку традиції гончарного виробництва пістинського осередку;
- з'ясувати типологію творів кераміки села Пістинь;
- уточнити і поглибити знання про локальні особливості технології

гончарства;

- проаналізувати і визначити художні особливості форм архітекτονіки й декору пістинської кераміки;
- стисло розглянути творчість провідних майстрів осередку;
- увести до наукового обігу досі не відомі пам'ятки пістинського гончарства, здійснивши їхню атрибуцію із застосуванням методу спектрального аналізу;
- визначити місце пістинського гончарного промислу XIX — першої половини XX ст. у контексті народної кераміки Гуцульщини і Покуття та історико-культурного регіону Карпат.

Об'єктом даного дослідження є твори димленої, немальованої полив'яної та розписної кераміки XIX - першої пол. XX ст., виконаної народними майстрами села Пістинь. Здебільшого це кухонний посуд щоденного вжитку, декоративний, святково-обрядовий та кахлі. Зустрічаються світильники і сакральні предмети.

Географічні рамки дослідження - село Пістинь Косівського району Івано-Франківської області із присілками Вібранівка, Вірлове, Волове, Гілок, Горішній, Долішній, Зарудка, Кам'янка, Клифа, Підбагна, Потік, Прелучі, Озірний, Ровенька, Долини, Левади, Штурбак, Груні, Липи, Царина, Вулиці та ін. Для порівняльного аналізу залучений матеріал із сусідніх осередків гончарства, що розташовані на Гуцульщині та Покутті.

Хронологічні межі дослідження зумовлені наявністю фактичного матеріалу, що переважно походить із XIX - першої половини XX століття. Однак автор вважає доцільним в історичному розділі заглибитися і в епоху Середньовіччя.

Основні постулати і зауваження до дослідження:

- терміни « кераміка » і « гончарство » виступають синонімами ;
- гончарство Пістиня належить до гуцульського народного мистецтва;
- в історико-генетичному плані приймаємо за аксіому «троїсту» концепцію розвитку традиції українського народного мистецтва (за М.Станкевичем) - давня, нова і новітня.

Творчість пістинського майстра М.Волощука, який, переїхавши до Кут, змінив до певної міри стилістику своїх виробів, зараховуємо до майстрів кутського гончарного осередку.

Наукове значення і новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняній мистецтвознавчій науці комплексно досліджується лише один гончарний осередок, який перестав діяти півстоліття тому. Вперше проводиться детальне дослідження історії розвитку пістинського центру гончарства на основі комплексного розгляду предмету, аналізуються мало відомі мистецькі явища (генезис, трансформації, інновації, згасання традицій і т.д.) та низка історичних фактів, що досі не були в науковому обігу. У роботі уточнюються локальні технологічні засади виготовлення пістинської кераміки. Виходячи з

функціональних і конструктивних характеристик, розроблена типологія форм мальованих і димлених виробів. Вперше на основі мистецтвознавчого аналізу визначаються художні особливості пістинської кераміки ХІХ - першої пол. ХХ ст., окреслюється комплекс факторів, що формують художню виразність творів, проведено стилістичну та семіотично-іконографічну систематизацію декору. Вперше введено у науковий обіг нові імена пістинських гончарів, що працювали в ХІХ - першій пол. ХХ століття. Вперше застосований метод спектрального аналізу гончарних виробів. Також вперше здійснюється порівняльна характеристика творів пістинського гончарства із аналогами сусідніх осередків.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у перспективі використання його результатів для підготовки курсу історії українського мистецтва, історії декоративно-прикладного мистецтва України, навчальних курсів та окремих лекцій з фаху «Художня кераміка» в навчальних мистецьких закладах, а також у музейній практичній діяльності.

Текстовий та ілюстративний матеріал дисертації є основою для відповідної адаптації і трансформації його в монографію- альбом про визначний центр кераміки в селі Пістинь. Теоретичне значення полягає у запровадженні методичної парадигми для дослідження аналогічних осередків народного мистецтва, а метод спектрального аналізу є важливим та ефективним інструментом атрибуції творів кераміки.

Апробація дослідження. Дисертація є результатом багаторічної праці автора як дослідника гончарних осередків Гуцульщини. Робота апробована на засіданнях відділу народного мистецтва /протокол № 5 від 14 .05. 2001 р./ та вченої ради Інституту народознавства НАН України /протокол №5 від 17. 05.2001 р./ . Прийнято ухвалу рекомендувати роботу Спеціалізованій раді до захисту. Основні положення дисертації виголошені у доповідях і тезах на кількох наукових конференціях, зокрема, у Хусті 1988 р. на науково-практичній конференції з питань охорони та використання пам'яток народного мистецтва в Україні /доповідь «Виявлення, збирання і збереження пам'яток декоративно-прикладного мистецтва»/; у Кам'янець-Подільському 1989 р. на науково-практичній конференції «Реставрація, консервація, атрибуція пам'яток народного мистецтва на Україні /доповідь «З досвіду атрибуції давньої гуцульської кераміки»/; у Косові 1993 р. на міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми Гуцульщини» /доповідь «Проблеми відродження та розвитку традиційних художніх ремесел на Гуцульщині»/; у Косові 1996 р. на науково-практичній конференції «Косівський коледж прикладного та декоративного мистецтва, його місце і роль в контексті духовної культури /доповідь «Роль спадщини пістинської кераміки в підготовці фахівців Косівського коледжу»/; у Косові 2000 р. на науково-практичній конференції з нагоди заснування Косівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва /доповідь «Історія керамічного виробництва в археологічних пам'ятках Прикарпаття»/. Крім того,

основні принципи результатів дослідження викладені у семи публікаціях загальним обсягом 4,3 др. арк.

Структура роботи. Дисертація (обсягом 155 с.) складається з переліку умовних скорочень, вступу, семи розділів, підсумкових висновків і списку використаних джерел (145 найменувань). Текст роботи містить дві карти-схеми і три аналітичні таблиці: карта-схема с.Пістинь та околиць станом на кінець XVIII ст. (2.1); карта-схема с.Пістинь з присілками та локалізацією майстрів гончарства в кінці XIX - початку XX ст. (2.2); Типологія гончарних виробів пістинського осередку (3.1); Порівняння лінійних параметрів мисок Пістиня, Коломиї, Косова (5.1). Спектральний аналіз (7.1). Додатками є альбом з 125 ілюстраціями та списком й анотаціями до них, а також словник майстрів (додаток А).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, географічні і часові параметри, наукову новизну, практичне значення, апробацію тощо.

У першому розділі «ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДИКА І ДЖЕРЕЛА» проведено критичний огляд літератури за темою дисертації, викладено основні методи дослідження, показано джерелознавчу базу роботи.

У мистецтвознавстві немає праці, котра була б присвячена кераміці с.Пістинь. Існує література, що лише принагідно торкається пістинського гончарного промислу. Перші згадки про гончарство осередку та його майстрів містять праці істориків кінця XVIII-XIX ст. Б.Гакета /1781/, І.Вагилевича /1830/, Л.Вербицького /1882/, В.Шухевича /1899/. Про широкий попит на гончарні вироби майстрів Пістиня згадує В.Гуцуляк /1922/. Він також зазначає, що це були справжні народні митці, «самоуки, які не вчилися в ніяких школах». Дається критичний аналіз тенденційним і суб'єктивістським твердженням Е.Габерлянда /1911/, А.Фішера /1926/, Т.Северина /1929/, Й.Фальковського /1938/ про походження гончарства на Гуцульщині та Покутті. Водночас зазначається, що серед дослідників поступово утверджується думка про мистецьку цінність творів пістинських майстрів.

Окрім важливі факти про пістинську кераміку містять праці другої пол. XX ст.: К.Матейко /1956.1957,1959/, Ю.Лашука /1966, 1968/, Д.Гоbermana /1972,1980/. Спростовується негативна оцінка творчої спадщини П.Кошака, висловлена Ю.Лашуком /1998/.

Отже, в розглянутих працях лише частково висвітлюються художні особливості пістинської кераміки. Залишається нерозв'язаною низка важливих питань.

Методологічною основою при дослідженні даної теми послужили принципи системності, історизму та типології. Для висвітлення художніх особливостей гончарних виробів Пістиня використані методи мистецтвознавчого

аналізу і синтезу іконографічно-стилістичних парадигм у творчості окремих народних майстрів. Уперше запроваджений метод спектрального аналізу.

У загальнотеоретичному осмисленні проблем, які мають місце в дисертації, автор спирався на концептуальні дослідження провідних українських та зарубіжних вчених М.Голубця, Я.Запасака, М.Селівачова, М.Станкевича, А.Блаховського, М.Некрасової, Н.Сахути, а також праці вчених, які вивчали українську кераміку: К.Матейко, О.Тищенко, Ю.Лащука, О.Голубця, В.Гудака, О.Клименко, Т.Романець, В.Щербака та інших

Основним джерелом дисертаційного дослідження стали експедиційні польові матеріали, зібрані автором у 1977 -1995 рр. у с.Пістинь і присілках. Систематизовані автором, ці матеріали здані в архів Інституту народознавства НАН України. Важливим джерелом для обґрунтування наукових результатів є колекції кераміки музеїв Львова, Івано-Франківська, Коломиї, Тернополя, Косова, Крилоса, а також приватних збірок. Автором використані архівні джерела Центрального державного історичного архіву у Львові, Державного Івано-Франківського обласного архіву, Рукописного архіву Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття, Рукописного архіву відділу запису громадянського стану Косівського районного управління юстиції.

У другому розділі «ДО ІСТОРІЇ ПІСТИНСЬКОЇ КЕРАМІКИ» висвітлюються три основні історико-генетичні та стилістичні парадигми формування гончарного промислу в Пістині.

Виявлений комплекс факторів, які дозволяють припустити стилістичну спорідненість найдавніших пістинських горщиків та мисок пізнього періоду Галицько-Волинської держави /кін.ХІІІ-ХІV ст./ з галицьким неполив'яним посудом, що відзначався ошадливими засобами художньої виразності. Вірогідно, що Пістинь існував у цей час як солеварний і ремісничий центр.

У пізньому середньовіччі / ХV-ХVІ ст./ виникає нова етномистецька традиція в гончарстві. Пістинський посуд переважно декорований штампиковим геометричним орнаментом, про що свідчать археологічні матеріали.

У кінці ХVІІІ - перш. пол. ХХ ст. /новітня етномистецька традиція/ вироби пістинського осередку набувають яскраво виражених особливостей, широкого асортименту, посиленої декоративності. Посуд оздоблюють ритунанням на побілкованому черепку, наносячи зелену і жовту барви, а згодом коричневу і синю. Застосовуються геометричні, рослинні та фігурні орнаментальні мотиви. Збереглися вироби, датовані 1811 та 1836 роками.

Розквіт пістинського гончарного промислу настає в другій пол. ХІХ століття. Активно розвивається виробництво мальованих керамічних творів, передовсім мисок і дзбанів. Працювало близько 30 майстрів.

Частину імен цих гончарів автор виявив у церковних книгах: А.Волощук / 1830-1906/, І.Волощук /1846-1892/, П.Волощук /1856-1930/, Я.Волощук /1836-1909/, М.Зондюк /1843-1889/, А.Кошак/1821-1891/, Й.Кошак /1843-1879/, М.Кошак

/1834-1874/, М.Красовський /1838-1885/, А.Куряньський /1839-1889/, Г.Хансер /1820-1879/ та ін. Розглядаються пістинські мальовані дзбани в порівнянні з сокальськими, подільськими, косівськими і кутськими. Встановлено, що лише пістинські вироби мають ярусний розподіл декору.

Творчість пістинських майстрів перших десятиріч ХХ ст. позначена впливом модерну щодо форми посуду та його оздоблення /переважає пишний асиметричний декор/. Водночас настає період згасання пістинського гончарного промислу. Встановлено причини занепаду виробництва: конкуренція промислової продукції, непосильні податки, перша і друга світова війни. Молодші майстри пішли на фронт (із них мало хто повернувся), а кілька старших ще працювали до 1950 р.. Останні пістинські майстри — Й.Табахорнюк переїхав до Коломиї і працював тут до 1958 р., а К.Возняк після війни оселився у Познані /Польща/ і творчо працював до середини 1990-х років.

У третьому розділі «ТИПОЛОГІЯ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ» проведено типологічний аналіз асортименту пістинської кераміки ХІХ - поч. ХХ ст. за функціональними й архітектонічними принципами.

Пістинське майолікове і сіродимлене гончарство є технологічними підвидами народної кераміки, які поділяються на п'ять родів виробів: найрізноманітніші взірці кухонного і столового посуду, речі для обладнання житла, обрядові і сакральні предмети, архітектурна кераміка /кахлі/ та іграшки. Кожен з цих родів має свою функціональну мистецьку специфіку і типологічну структуру.

У підрозділі 3.1 «Посуд» відзначено, що посуд належить до найхарактернішого роду пістинських керамічних виробів, має місткості різної величини і призначення. Розрізняють побутовий посуд /димлений і полив'яний/, мало оздоблений або без прикрас і посуд до святкового столу, обрядовий, пишно мальований. До типологічного аналізу залучені миски, полумиски, мисочки, тарілки, макітри - генетично найдавніша група гончарного посуду. Простежується сутність характеру і параметрів форм, що служать головним чином для диференціації конкретних типів. Розглядається типологічна група горщикоподібного посуду кулястої або біконічної архітектоніки. Важливо, що їх величина - від двох літрів до десяти /«весільні»/- майже не впливала на обриси форми. Уточнюється типологія баньок, глеків, персневидного посуду, близнюків, горнят.

У підрозділі 3.2 «Сакральні-обрядові предмети» окреслено керамічні вироби пістинських майстрів, які служили для обладнання культових приміщень і використовувалися для літургії та інших обрядів: іконки, хрести, свічники, свічники-трійці, поставники і кропельнички. Унікальна типологічна група, яка не відома в інших осередках, - керамічні ікони, переважно із графічним або рельєфним зображенням св. Миколая та Богородиці. Їх виготовляли круглої або овальної форми /10х15 см/.

В асортименті гончарів Пістиня були настінні й напрестольні хрести, іноді з розп'яттям. Типологічна група свічників складалася з кількох типів, у тому числі й трійці.

Підрозділ 3.3 «Ужиткові предмети та кахлі» висвітлює типологію виробів для обладнання житла: підвазонники і вази, каганці й свічники, а також кахлі. Вирізняються пістинські варіанти підвазонників, які розміщені на спинках свійських тварин - корівок, баранців, кіз, свинок тощо. Вони мають спільну назву «баранці», виготовляли їх на замовлення з кін. XIX ст. П.Кошак, М.Кошак, М.Тимчук та ін. Вази різної форми відносяться до предметів пізнього прикрашування житла, їх масове виробництво в Пістині припадає на 1920-1930-ті роки. Пістинські кахлі першої пол. XIX ст. вирізняються яскраво-жовтими і зеленими розписами /Д.Зондюк/, а з кінця XIX ст. доповненням коричневої і синьої барви /П.Кошак/. Їхня типологія відповідає загальному поділу /за А.Колупасвою/ на підгрупи і типи кахель.

У підрозділі 3.4 «Іграшки та інші вироби» визначено типологію керамічних забавок, виготовлених на гончарному крузі і виліплених руками. В гончарному промислі Пістиня була поширена типологічна група іграшкового посуду /мисочки, тарілочки, горнятка, дзбаночки тощо/ і типологічна група фігурок-свистунців /зозульки, півники, коники та ін./ З-поміж предметів особистого користування у Пістині виготовляли теракотові люльки до серед. XIX ст., які стилістично близькі до аналогічних виробів інших гончарних центрів України. Типологічний аналіз пістинської кераміки XIX - поч. XX ст. дає право ствердити зразкове наповнення типологічними групами і типами предметів /понад півсотні/.

Повне висвітлення типології творів осередку показують зведені графічні таблиці 3.1, 3.2, 3.3.

У четвертому розділі «ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНОЛОГІЙ» розглядаються питання підготовки сировини та формування виробів, техніки декорування, печі і режимів випалу. Поклади глини залягали на глибині 1,5-2 м в урочищі Голиця і під горою Левадою на присілку Вібранівка. Матеріали польових досліджень свідчать, що процеси підготовки сировини та формування виробів нічим не відрізнялися від загальновідомих у регіоні. В Пістині були поширені техніки мармурування, ріжкування та ритування, які надавали виробам характерної мистецької виразності. Мармуруванням оздоблено свічники кін. XVIII - поч. XIX століття. Виріб обливали ангобами кількох кольорів, при струшуванні фарби змішуються, досягаючи вибагливих візерунків. Ріжкований розпис по вологому черепку в Пістині відомий з XVIII століття. Застосовувалася також «покрайня фляндрівка» - з невеликої плями коричневого ангобу внаслідок розтягування її тонкою дротиною виникало симетричне розміщення малюнка у вигляді двох попарно з'єднаних «ком». Точних відомостей про запровадження ритування немає. Зберігся виріб, датований 1811 р., виконаний такою технікою. Ймовірно, її запозичили селяни-гончарі від цехових майстрів на початку XIX століття.

Поєднання ріжкування і ритування було значним кроком у розвитку

стилістики гуцульської народної кераміки. Пістинські майстри використовували жовтогарячий барвник сурми, який дещо змішувався з поливою, і це відрізняло пістинські вироби від косівських.

Процес випалу проходив у печах-горнах. У роботі подаються конструктивні типи печей, які застосовувалися в Пістині. Основна увага приділена способу будови прадавньої печі за допомогою дерев'яних каркасів-каблук. На основі польових досліджень даються різні режими випалювання гончарних виробів. Детально висвітлюється і уточнюється випал місцевої димленої кераміки.

П'ятий розділ «ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ» присвячений мистецтвознавчому аналізу основних засобів художньої виразності пістинського гончарства.

У підрозділі 5.1 «Тектоніка форми і декору» розглядаються важливі локальні відміни гончарного посуду та інших предметів. Зокрема відмічено, що пістинські миски глибокі, але вужчі в діаметрах за косівські, з опуклими стінками і високими вінцями, що рельєфно виступають назовні. В серед. XIX ст. їх оздоблювали рослинно-геометричними мотивами, рідше-сюжетними композиціями. Орнаментальні форми розписів великі, ваговиті, з легкою розмашистою лінією рисунка. Всі зображення лінійно- площинні, побудовані на грі динамічних контурів і соковитих плям зеленої і жовтої барви. Для пістинських мисок у традиційній композиції «вазона» замість «гличика» виступає «сердечко», з якого тягнуться вгору примхливо вигнуті гілки. Береги мисок часто прикрашають зубці і «копитця», в центрі - зображення птахів, риб і оленів. На творах Д.Зондюка /серед. XIX ст./ представлена в незначних відмінах постать вершника: тулуб фронтально, голова в профіль, руки розведені, у правій — пістолет; водночас багато деталей опущено, щоб підкреслити найістотніше. У другій пол. XIX-поч. XX ст. форми мисок стають складнішими, дещо зростають метричні параметри. Динаміка основних метричних параметрів мисок серед. XIX - поч. XX ст. Пістиня, Косова і Коломиї містить таблиця 5.1.

Пістинські майстри виробляли тарілки трьох типів: тарілочки /10-15 см/, тарілки /19-25 см/ і тарелі / 30-33 см /. За характером складності силуету тарілки ділять на три відміни. Оздоблення тарілок майже аналогічне до мисок: застосовується одновісно-дзеркальна, чотиридільна центрально-концентрична композиція. Порівняння художніх особливостей пістинських мисок і тарілок з косівськими та коломийськими дає право ствердити близьку спорідненість за формою, але значні відмінності розписів. Кахлі пістинських майстрів XIX ст. метричними параметрами не відрізнялися від аналогічних виробів інших осередків, що закономірно було пов'язано із стандартами цегли, яку використовували при будівництві печей. Натомість розписи містили чимало локальних відмін. Провідними сюжетами було зображення святих, весілля, розваг, полювання, опришків, солдатської муштри тощо.

У XVIII ст. в Пістині виготовляли каганці, які архітектонікою споріднені

з аналогічними античними і давньоруськими світильниками. Водночас виготовляли архаїчні свічники, які використовувалися в побуті, за формою вони були близькі до каганців, мали низький трубчастий корпус із підставкою і ручкою. Згодом продукували свічники стрункішої форми без ручки. На поч. XIX ст. виникає третій тип свічника із складним профільованим стрижнем, вінцем для стікання воску і розтрубом для свічки. Їх прикрашували крапками, рисками, кривульками, а також ромбами і складнішими мотивами /смерічки, квіти тощо/, виконаними різкуванням і фляндруванням.

У підрозділі 5.2 «**Мотиви декору**» детально аналізуються геометричні й рослинні мотиви, анімалістичні та сюжетні розписи. Характерною рисою розписів пістинських гончарів є застосування давніх мотивів декору, що походять від найпростіших геометричних елементів - крапок, рисок, кривульок; геометричних фігур - зубців-трикутників, квадратів, ромбів, кружал, «копитців», кучерів, котрі в різноманітному поєднанні творили численні візерунки упродовж XIX - XX століття. Окремою групою в орнаментіці пістинських розписів виступає хрест та хрестоподібні мотиви, обумовлені сакральною символікою, магічно-захисною дією, а також геометричною будовою. До найдавнішого типу хрестографем відносимо косий хрест, генеза якого сягає глибокої давнини. На пістинських виробх графема косоного хреста поєднується з ромбами, квадратами і розетами. Серед різноманітних модифікацій у пістинських розписах поширений рівнокінцевий хрест, побудований з трикутників /т. зв. «мальтійський хрест»/, чотирикінцевий з видовженим нижнім кінцем хрещатий хрест, розквітлий та інші. Хрещаті композиції пістинських розписів у порівнянні з іншими осередками відзначаються найбільшим багатством форм.

Найхарактернішою схемою в побудові пістинських орнаментальних композицій є багатоярусність. Її початки йдуть від двоярусних поділів, проходять по середині опуклої поверхні посудини. Нижній ярус творили великі парні кучері-завитки, а верхній - підківки або зубці. Така орнаментальна побудова застосовувалася на невеликих виробх.

Натомість на глеках і дзбанках виникають три-, чотири і більше ярусні структури, які підкреслюють архітектонічність посудини. Інші композиційні схеми — центрально-концентрична і центрально-симетрична.

5.2.2. Рослинні мотиви в декорі пістинської кераміки відбивають в умовній формі розмаїтість природи, символізують «дерево життя», рай тощо. Розглядаються орнаментальні мотиви, які стоять на геометрично-рослинному пограниччі: кучері-завитки, «есики», геометризоване ялинка-«деревце». Графема останнього мотиву сягає трипільської та висоцької культур, а в пізніші часи відома як «дерево-життя». «Гільце» ще досі збереглося у весільних обрядах як символ сімейного щастя. Важливим мотивом рослинного розпису є розвинена «квітка», яка виступає у найрізноманітніших варіантах або в поєднанні з іншими елементами рослини у вигляді галузки, китиці, віночка, гірлянди, розквітлого вазона та деревця тощо. У

пістинських розписах мотиву «листочка» приділено не менше уваги, аніж квітам. Їх узагальнена декоративна форма асоціюється з кучерями-завитками, листям папороті, конюшини, шипшини та іншим. На поч. XX ст. найпоширенішим був мотив букового листа, вкритий навпіл червінню і рисками. Вазонкова схема у пістинських розписах відома у трьох варіантах. Перший — вазон виростає з глечика або вази. Здебільшого це прості, одностеблеві зображення з квіткою, обабіч яких симетрично розгалужуються пуп'янки або квіти, що відзначаються статичністю побудови. Другий варіант - замість декоративної посудини майстри малювали мотив «серденька» з великими кучерями. Третій - деревце або квітучий букет виростає з мотиву квітки. В орнаментиці Пістиня поширена також схема галузки і букета, не обмежена строгою симетрією. Найвиразніше вона простежується у творах Д.Зондюка і П.Кошака. Іноді в центрі замість пишної квітки з'являється зображення павича. Іншу структуру має галузкова хвиляста схема, що переважно декорує найопуклішу частину дзбана у вигляді рослинної гірлянди. В дисертації на основі аналізу творів виділено ще кілька схем, які застосовувалися в рослинній орнаментиці пістинських виробів: симетрично-кругова, осередкова, концентрична й стрічкова. Відзначено, що переважають візерунки концентричної будови на фляндрованих мисках. Стрічкові рослинні композиції найчастіше зустрічаються у багатоярусних схемах декору дзбанів, глеків і горняток. На поч. XX ст. структуру багатоярусного орнаментального оздоблення виробів Пістиня запозичили деякі косівські й кутські гончарі /В.Совіздранюк, М.Тим'як, К.Волощук та ін/.

5.2.3. Анімалістичні і сюжетні розписи на гончарних виробах Пістиня часто поєднуються з рослинними. Зображення тварин, птахів, риб виступають у спрощеній формі. Відзначено, що традиційні мотиви розписів — «заячі вушка», «баранячі ріжки», «волові очка», «копитці», «змійка» та ін. — набули тератологічних ознак завдяки візуальним асоціативним обрисам та номінаціям. Очевидного магічно-оберегового значення надавали тваринним мотивам, прототипи яких були поряд: коні, бички-воли, кози, вівці, кабани, ведмеді, півні, голуби, зозулі, орли тощо. Мотив оленя виступає у сценах полювання або серед казково — квітучих рослин. Малюнки коней мають місце на кахлях і мисках у військових і в побутових темах /вершники, карети з кіньми тощо/. Графема лева, двоголового орла, вірогідно, запозичена з геральдичних композицій. Стверджується, що мотиви півня і павича поширені в розписах пістинських майстрів внаслідок численних народних повір'їв, пов'язаних з цими птахами. Вони відзначаються особливою декоративністю віялоподібного хвоста. На тарілках і мисках зустрічаються мотиви риби і рака.

Окрему групу становлять розписи на релігійну та побутову тематику. До ранніх тематичних творів /друга третина XIX ст./ віднесено кахлі й миски, виконані Д.Зондюком і його родиною. Це цикл малюнків із зображеннями панського виїзду, поштові візки, запряжені парами коней, полювання, музиканти-скрипалі в корчмі, циган з ведмедем, стрій «жовнірів» та інші. Незважаючи на

їхню умовність побудови, дія і рухи людей і тварин досить виразні, зберігають площинність і часткову перспективу. Аналізуються твори родини Зондюків, які стали зразками для наслідування косівськими гончарями І.Баранюком, М.Баранюком, О.Бахматюком, П.Гаврищем та іншими. Звідси логічний висновок про вплив пістинської школи гончарства на становлення косівської стилістики керамічних розписів.

Чільне місце на мальованих кахлях і мисках Пістиня XIX - поч. XX ст. займало зображення Богородиці з дитям. Скупими засобами виразності, лаконізмом відзначається образ св. Миколая на мисках М.Зондюка /друга пол. XIX ст./. В іконографічному репертуарі пістинських розписів XIX- поч. XX ст. знаходимо св. Варвару й Катерину, які втілювали ідею заступництва. Зроблено порівняння косівських і пістинських іконографічних варіантів християнських мучениць. Пістинські майстри уникали деталізації, намагалися виявити найсуттєвіші риси в образах святих. Наводяться приклади творів із сакральними мотивами розписів у вигляді зображення церков, дзвіниць і придорожніх хрестів.

У шостому розділі «ПРОВІДНІ МАЙСТРИ» подаються стислі біографічні відомості відомих гончарів, акцентується увага на асортименті виробів, характеризуються засоби художньої виразності.

Дмитро Зондюк /перша половина XIX ст./ був вихідцем із відомої гончарської родини Жондюків. Прізвище зазнавало змін: Зондюк, а згодом Зіндюк. Із творчістю Д.Зондюка пов'язується становлення і розвиток пістинської стилістики керамічного розпису сер. XIX століття.

Павло Волощук /1856-1930/ навчився гончарству в майстерні свого батька. Виготовляв немальовані полив'яні та чорнолощені вироби.

Казимир Возняк /1910-1990/ працював в Пістині у 1930 рр. Творчість майстра формувалася під впливом Петра Кошака. Ряд датованих робіт свідчить про високу майстерність в оволодінні гончарством.

Микола Тимчук /1860-1931/ виготовляв мальовану кераміку, переважно глибокі миски. Манера розпису їх легка та розмашиста. В орнаментиці переважали композиції вазонкового типу. Виготовляв підвазонники скульптурного характеру /орли, барани, олені/.

Розалія Спольницька /бл.1860-1940/ виготовляла простий полив'яний, чорнолощений та розписний посуд.

Францішек Марковський /бл.1862-1940/ виготовляв простий полив'яний розписний посуд, який відзначався високими технологічними і декоративними якостями, різноманітним забарвленням полив - від темно-вишневого до світлого.

Петро Кошак /1864-1941/ — ушлявлений майстер пістинської кераміки кін. XIX - поч. XX ст., виготовляв декоративно-ужитковий посуд та кахлі сюжетно-орнаментального характеру. Навчався в Коломийській гончарній школі /1894-1897/. Брав участь у виставці у Львові /1894/, у Косові /1904/, в Коломиї /1912/. Нагороджений двома золотими медалями.

Петро Тимчук /1873-1924/ виготовляв розписний і простий посуд, покритий темно-вишневою поливою, а також підвазонники скульптурного характеру.

Кароль Гайталович /1876-1943/ виготовляв полив'яний посуд високої технологічної якості, з майстерно виразними пропорційними формами.

Антоній Зондюк /бл.1878/79-1943/44/ навчався у майстерні батька. Виготовляв декоративно-ужитковий посуд: вази, тарелі, миски, глечики з розписами. Для декору виробів А.Зондюк використовував традиційні «копитці» і кучері.

Микола Зондюк/1879-1939/виготовляв різноманітний домашній посуд-поливаний, димлений і мальований. Береги мисок прикрашені зубцями та «заячими вушками». Денце і стінку заповнюють орнаменти, утворені з «букових листочків», розміщених навхрест, або виростають пишним букетом з трикутника чи декоративної вази.

Домінілла Романовська /1886-1942/ гончарству навчилася у місцевих майстрів. Найбільшим попитом користувалися її димлені горщики та глеки з м'якими та плавними силуетами та виразною конструкцією.

Петро Сігарський /1887-1932/виготовляв напрочуд великий за розмірами посуд: миски, горщики, дзбани та глеки, використовуючи традиційні народні форми.

Йосип Табахорнюк /1891-1958/ виготовляв різноманітний побутовий посуд, декоративні тарілки, скульптуру малих форм, вазонки. Значний вплив на формування творчості майстра мала мистецька спадщина П.Кошака. В 1950-ті рр. жив і працював у Коломиї.

Микола Стадниченко /кін. XIX - перша третина XX ст./ після закінчення Коломийської гончарної школи оселився в Пістині. Розвинув пістинську орнаментальну систему, яка в його творах відзначається оригінальною мініатюрністю.

Петро Лазарович /кін. XIX - перша пол. XX ст./виготовляв розписний посуд. Збереглися датовані і підписані вироби 1910-1920 років.

Народні традиції гончарства розвивали й інші майстри: Мартин Кошак, Андрій Кошак, Еміліан Зондюк, Іван Кошак, Іван Жондзюк.

У сьомому розділі «АТРИБУЦІЯ ПАМ'ЯТОК» обґрунтовано важливість атрибування творів,окреслено принцип методики спектрального аналізу і викладено результати спектрального аналізу гончарних виробів різних осередків. Для проведення дослідів використано таке обладнання: муфельна піч, спектрограф ІСП-22, генератор дуги постійного струму, мікроскоп МІР-2 та мікроротометр МФ-8. Застосовано методику вираження вмісту металів та кремнію в зразках керамічних виробів за допомогою емісійного спектрального аналізу, запровадженого Л.Індиченком. Для спектрального аналізу зразків глини та виробів на якісне та кількісне визначення вмісту хімічних елементів відбиралося по 20 проб в кожному варіанті.

Статистичну обробку проведено згідно існуючих методик. Встановлено, що у всіх досліджуваних зразках суттєвої відмінності не спостерігалось за

кількісним вмістом кадмію, міді, алюмінію та кремнію. Виявлено відмінність вмісту марганцю та заліза в зразках глини з Пістиня та Кут. У пістинській глині в 5 разів більше заліза, ніж в кутській, і в 5,2 разів більше, ніж в косівській; у 8 раз перевищує вміст марганцю пістинська глина порівняно з косівською; вміст хрому - в 3 рази. Результати вмісту хімічних елементів у пробах глини та виробів Пістиня, Кут і Косова викладено в таблиці 3.1. Таким чином, за допомогою емісійного спектрального аналізу можна встановити походження /осередок/ конкретного твору відповідно до вмісту хімічних елементів. Можна також визначити авторство в порівнянні з підписаними творами майстрів.

ВИСНОВКИ

Традиційна кераміка Пістиня виникла і розвивалася в українському і загальноєвропейському руслі цього виду художнього ремесла. Її початки, ймовірно, сягають пізнього періоду Галицько-Волинського князівства — кінець XIII - першої третини XIV ст. Пістинь засновується як солесварний та ремісничий центр, що потребує значної кількості місткого гончарного посуду, який стали виготовляти місцеві жителі.

У XVI-XVIII ст. пістинські вироби були переважно не глазуровані, але декоровані геометричним дрібноштампованим візерунком.

З кінця XVIII ст. посуд пістинського осередку набуває найширшого асортименту і найвишуканішої декоративності. Застосовується ритований розпис по білкованому черепку із доповненням зеленої, жовтої, а згодом коричневої та синьої барви. Водночас репертуар декоративних мотивів має діапазон від геометричних та рослинних до фігурних композицій. При цьому найвищі досягнення пістинської кераміки припадають на другу половину XIX ст.

У перші десятиріччя XX ст. у творчості пістинських майстрів відчуваються ремінісценції модерну, що виявилися у втраті простоти й архітектонічної чіткості форм посуду і мотивів розпису, що тяжіють до асиметричності.

З початку XX ст. настає період згасання пістинського гончарного промислу внаслідок конкуренції промислової продукції та високого оподаткування ремесел. На початку 1950-х років осередок перестає існувати. Останні пістинські майстри - Йосип Табахорнюк (працював у Коломні до 1958 року) та Казимир Возняк у (Познані (Польща) до середини 1990-х років).

Вперше здійснений типологічний аналіз пістинської кераміки XIX - початку XX ст. дає право ствердити велику різноманітність типів і типологічних груп творів. Вони охоплюють майже всі можливі галузі (роди) функціонування кераміки: обрядові предмети, посуд, предмети для обладнання житла, в тому числі й кахлі, особисті речі та іграшки. Загалом асортимент пістинської кераміки налічує шістнадцять типологічних груп і понад півсотні типів. Найбільшим є рід посуду. З'ясовано, що типологія пістинської кераміки є найповнішою у порівнянні з типологією творів інших осередків Гуцульщини і Покуття. Лише в

1920-х р. починають виходити із виробництва окремі типи предметів; іконки, каганці, люльки тощо. Натомість у виробництво впроваджують вази, попільнички та інші типи міських галантерейних виробів. Ці зміни настали в результаті впливів Коломийської школи гончарства, а також привізних із-за кордону фаянсових і фарфорових виробів.

Майстри пістинської кераміки застосовували давні традиційні процеси підготовки сировини та формування виробів на гончарному крузі; декорування технікою лощення, ритуння, ріжкування, покрайньої фляндрівки; врешті, провадження відповідних режимів обпалювання в печах для кожного гатунку продукції. Найскладнішим був процес випалу для чорнолощеної кераміки, що вимагав не лише досвіду, але й також й інтуїції. Найменше порушення технології обпалювального режиму могло привести до псування всієї продукції.

Пістинська кераміка другої половини XIX ст. відзначається високою художньою майстерністю. Вперше простежено архітектонічні декоративно-стильові зміни, які сталися з пістинськими гончарними виробами протягом XIX - першої половини XX ст.. Форми тарілок і мисок мають спільні лінійні параметри, подібність у пластиці вінців, натомість орнаментально-фігурні композиції зберегли локальну своєрідність.

Орнаментальні розписи пістинської кераміки утворюють складний синтез символів і образів далекого минулого і сучасного, виражений умовними знаками-мотивами, що свідчить про своєрідність народного сприйняття.

Орнаментальні мотиви можна поділяти на геометричні (в тому числі й хрещаті), рослинні, зооморфні та антропоморфні. Вони побудовані за принципом вільного заповнення стрічкової та центрально-радіальної структури. Геометричний орнамент на гончарних виробих Пістиня XIX ст. можна вирізнити двох типів - технічний, який створюється при обертвовому русі гончарного круга, механічно, за допомогою штампа, зубчастого коліщатка, кілкування або ж самостійний, вільно виконаний вручну. Перший зустрічається у вигляді прямих колових замкнених ліній, кривульок, хвилястих ліній, трикутників-зубців тощо. Другий - значно складніший і становить собою різного роду дуги, копитці, ромбики, квадрати, зірочки та інше.

Рослинні розписи - це «гілки», «букети», «вазони», віночки і гірлянди. Панівне місце в укладанні рослинних орнаментальних візерунків на виробих Пістиня займали композиції вазонного типу. Квіти «виростали» не лише з вази чи глечика — іноді посудину замінювали кола, «серденька», інші умовні фігури тощо. Рослинні мотиви поєднували з тератологічними мотивами: зображенням птахів, тварин і риб. Останні виступають у спрощеній формі, успадковані з язичницьких часів, коли тварина стала об'єктом міфологічної персоніфікації, становлячи магічний атропейний символ.

Антропоморфні мотиви виступають як поодинокі постаті або пов'язані в сюжетній композиції.

Важливо, що декор пістинської кераміки розвивався в тісному зв'язку з іншими видами народного декоративного мистецтва, взаємозбагачуючи свої форми й орнаментальні мотиви. Найбільше помітний зв'язок із різьбленням на дереві, настінними розписами, писанками, мальованими на склі іконами тощо. Все це закономірно впливало із спільних умов функціонування в предметно-просторовому середовищі традиційного житла. Висвітлено творчість провідних майстрів гончарства Пістиня, що дає можливість ствердити їх визначну роль для українського мистецтва. Народні традиції гончарного ремесла зберігали Казимир Возняк, Павло Волощук, Кароль Гайталович, Дмитро Зондюк, Микола Зондюк, Петро Кошак, Петро Лазарович, Петро Сітарський, Микола Стадниченко, Йосип Табахорнюк, Микола Тимчук та інші.

Вперше застосовано метод спектрального аналізу для ідентифікації та атрибуції гончарних виробів. Запропонована методика дає можливість достовірно визначити приналежність твору до осередку (іноді — встановити майстра) відповідно до складників глини черепка на основі емісійного спектрального аналізу. Ймовірність завезення глини для роботи з одного осередка в інший практично виключена. Специфіка датування творів народної кераміки залежить від мистецьких характеристик і часових меж давньої, нової і новітньої етнотрадиції. Досліджений і вперше введений в науковий обіг фактологічний матеріал дозволяє ствердити про широкі можливості застосування спадщини народної кераміки Пістиня в художньо-освітніх закладах, для засвоєння професійними художниками.

Розроблена методика дослідження кераміки осередку може послужити основою для виконання аналогічних досліджень в інших регіонах України. Перспективи подальшого поглибленого дослідження за даною темою роботи пов'язуємо з творчістю провідних пістинських майстрів XIX-XX ст.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Народна кераміка села Пістинь // НТЕ - 1981. - №6. - С.65-71.
2. Павлина Цвілик: Альбом / Авт. вст. статті, упоряд. О.Слободян. - К.:Мистецтво, 1982. - 101 с., іл..
3. Мастера косовской керамики // Народные мастера, традиции, школы. - М.: Изобразительное искусство, 1985.- С.206-213.
4. Гуцульські миски //НТЕ.-1987.-№2.-С.49-52.
5. До проблем духовної криниці Гуцульщини // ОМ. -1996.-№1.-С.49-50.
6. До питань атрибуції пам'яток давньої гуцульської кераміки //Писанка. - 1997.—№1.—С.19-20.
7. Історія керамічного виробництва в археологічних пам'ятках Прикарпаття //Педагогічний вісник.-2000.-С.53-58.

Слободян О.О. Пістинський центр гончарства XIX - першої половини XX ст. /История, типология, художні особливості, майстри/. -Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.06 - декоративне і прикладне мистецтво. - Львівська академія мистецтв, Львів, 2001.

У дисертації досліджено гончарство пістинського осередку як унікальне історико-культурне явище. Висвітлені історичні етапи розвитку гончарного промислу, визначено характерні риси формування локальної школи та її роль у становленні гуцульської стилістики керамічного розпису. За функціональними і формотворчими засадами розроблено типологію творів, проаналізовано художню виразність форми й декору пістинської кераміки, особливості її технології. Розглядаються персоналії провідних майстрів народного гончарства, застосовано спектральну методику атрибуції пам'яток.

Ключові слова: Пістинь, гончарство, типологія, художні особливості, форма, декор.

Слободян О.А. Пистынский центр гончарства XIX-первой половины XX вв./ История, типология, художественные особенности, мастера/. -Рукопись.

Диссертація на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.06 - декоративное и прикладное искусство. -Львовская академия искусств, Львов, 2001.

В диссертации исследовано гончарство пистынского центра как уникальное историко-культурное явление. Высветлены исторические этапы развития гончарного промысла, обозначены характерные черты формирования локальной школы, ее роль в становлении гуцульского стиля керамической росписи. В соответствии с конструктивными и утилитарными принципами разработана типология изделий, проанализированы художественная выразительность форм и декора пистынской керамики, особенности ее технологии. Рассматриваются персоналии известных мастеров народного гончарства, использована спектральная методика атрибуции памятков.

Ключевые слова: Пистынь, гончарство, типология, художественные особенности, форма, декор.

Slobodyan O.O. Pistyn center of pottery of the XIX- first half of the XX century. (history, typology, artistic peculiarities, masters)-. Manuscript.

The thesis for the Candidate of Art Criticism Degree, speciality 17.00.06.- decorative and applied art.- Lviv Academy of Arts, Lviv, 2001.

Pottery of Pistyn region has been investigated as a unique historic-cultural phenomenon in this thesis. Historical stages of the development of pottery have been enlightened here. The traits which are characteristic of the formation of the local school and its role in the making and development of the hutsulian stylistics of ceramic painting have been defined .For the first time the typology of works of art is

devised according to their function and form, which gives the right to assert about great variety of types and typological groups of works. In fact they involve almost all possible branches of functioning of ceramics: ceremonial objects, tableware, articles for arrangement of dwelling, including tiles, personal things and toys. The assortment of pistyn ceramics numbers 16 typological groups and more than 50 types. The branch of tableware is the biggest one.

Pistyn center of pottery by the end of the XVIII- beginning XX century belonged to the leading regions of folk art in Europe. In architectonics of tableware produced here one can notice the echoes of the antique and Byzantine sources, variants of forms of the epoch of Halych-Volynian princedom. The flowering of pottery handicrafts in Pistyn which has begun before the formation of the stylistics of Kosiv ceramics and its export to the neighboring countries dates back to XIX- beginning of the XX century. Ceramics which imitated pistyn and Kosiv samples was produced at Romanian, Hungarian and Polish factories.

The creativity of the leading masters of pottery in Pistyn is presented, which enables one to assert their prominent role for the Ukrainian art. Folk traditions of pottery handicrafts have been preserved by Kasemyr Voznyak, Pavlo Voloshchuk, Karol Haytalovych, Dmytro Zondyuk, Petro Koshak, Petro Lazarovych, Petro Sitarsky, Mykola Stadnychenko, Yosyp Tabakharnyuk, Mykola Tymchuk and others. For the first time the method of spectral analysis for pottery identification and attribution was used. These methods give the opportunity to determine the region, sometimes the master of the work of art for certain according to the composition of clay of the article on the basis of emissive spectral analysis.

The heritage of folk pottery in Pistyn surprises with its rational technology, wide typology of handicrafts, richness of forms and delicate ornamentation. Its study is of great importance to discover the sources of painted ceramics of Kuty and Kosiv, as well as for the further development of modern decorative-applied art. Nowadays ceramics takes a weighty place amidst the articles of personal life and in decoration of dwellings, that's why the study of its sources is very interesting for the scientists- art-critics of Ukraine and foreign countries.

Key words: Pistyn, pottery, typology, artistic peculiarities, form, ornament.

АВ 49.796
Мист.

Підписано до друку « 13 » 09. 2001 р.
Формат А5, Наклад 100 прим.
Друкованих аркушів 1.0

Видавництво ЦНІТ
Косівського ДІПДМ
м. Косів, вул. Міцневича, 2.

Мист